

אגדות לא ידועות של יהודי צפון קווקז רקען החברתי-דתי כמקדמי הכמיהה לציון

רינה לפידוס

תקציר

משלחת אנתרופולוגים רוסיים, ובראשם פליקס לבוביץ' שפירא, יהודי, חוקר יהדות ולשון עברית רוסי וסובייטי נודע, יצאו בשנים 1914–1916 לצפון קווקז לחקור את התרבויות העממיות של העמים הקטנים שהיו מאכלסים את האזור הזה. המשלחת התרכזה בעיקר בחקר הפולקלור של יהודים הרריים שהיו מתגוררים בצפון קווקז. יהודים אלה התגוררו בין האוכלוסיות הנוצרית והמוסלמית, שכל אחת מהן הייתה חזקה יותר מן הקהילה היהודית, והיהודים נאלצו להתמודד עם המתחים גם עם הנוצרים וגם עם המוסלמים. הדברים מצאו את ביטויים גם בפולקלור של היהודים ההרריים. המשלחת של פליקס שפירא איתרה מספר אגדות שהיו מקובלות בקהילת היהודים ההרריים. אגדות אלו משקפות את החרדות שהיו רווחות בקרב יהודים הרריים בצפון קווקז. כמו כן מהוות אגדות אלו מקדם חברתי-דתי חשוב לכמיהה לעלייה לארץ ישראל, בצד היסודות החינוכיים לזיקה לארץ ישראל של יהדות זו.

הצגת אגדות לא ידועות של יהודים הרריים ופרשנותן

במאמר זה אנו מבקשים להציג ארבע אגדות עם של יהודים הרריים מאזור צפון קווקז ומזרחו. האגדות נאספו על ידי משלחת אתנוגרפית ממוסקבה שבראשה עמד פליקס בן לב שפירא. האגדות מספרות על חייהם של היהודים בקרב המוסלמים וחשופות את המתחים ביניהם, אשר היוו זרז לעלייתם של יהודים אלו לארץ ישראל. היחסים בין המוסלמים ליהודים היו סבוכים מכל הבחינות, ובראש ובראשונה מן הבחינה הדתית. היהודים שביקשו להתמיד בקיום יהדותם ולא הסכימו לנטוש אותה ספגו פגיעות מפגיעות שונות. יחסי האיבה בין המוסלמים ליהודים התפתחו על פי דרכים שונות, כפי שעולה מן האגדות שלהלן.

פליקס שפירא היה מגדולי הדור שבמעוררי הזהות היהודית הלאומית בברית המועצות הקומוניסטית. לא זו בלבד שיצר את מפעל חייו, המילון העברי-הרוסי שהיווה את אבן פינה בתולדות יהודי ברית המועצות, אלא גם גילה לעולם האשכנזי את יהודי מזרח ברית המועצות ואת תרבותם העשירה, רבת-הפנים והלא נודעת. המאמר נועד להציג טפח מכלל מפעלו האתנוגרפי על יהודי המזרח; וכמו מילונו המפורסם, כך גם מפעלו זה, מהווה עוד אבן פינה בדרכו של פליקס שפירא בחיזוק המסורת היהודית בברית המועצות, ולאחר מכן גם בשטחי הפרדציה הרוסית.

היהודים ההרריים בעבר ובהווה

היהודים ההרריים הם יהודי צפון קווקז ומזרחו. ככל הנראה הגיעו לשם אבותיהם במאה החמישית משטחי פרס עוד במאה השמינית לפני ספירת הנוצרים. היהודים ההרריים מדברים בניב טאטי השייך לשפות יהודיות-איראניות. כמו כן היום הם מדברים גם אזרית ובעידן המודרני גם רוסית, אנגלית ועברית.

יהודי הקווקז חיו בעיקר באזרבייג'ן ובדאגסטן. באזרבייג'ן התגוררו רובם בבאקו, בירת הרפובליקה, ובקופה, בפרט בפרבר קְרֶסְנֶיה סְלוֹפֶדָה. בדאגסטן התגוררו רובם בְּדֶרְבֵּנְט ובמֶחְצ'קָלָה, בירת הרפובליקה. מחוץ לגבולות אזרבייג'ן ודאגסטן ולפני פרוץ פעולות האיבה בצ'צ'ניה התגוררו רבים מיהודי הקווקז בנְלֶצ'יק, בפרבר שכונה "הטור היהודי", ובגְרוֹזְנִי.

המונח "יהודי קווקז" הוטבע לראשונה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, בעת סיפוח הקווקז לאימפריה הרוסית. יהודי קווקז מכנים את עצמם "ג'והור", והתרגום המילולי של שמם מרוסית הוא "יהודי ההרים". יהודי קווקז אימצו את השפה המדוברת בקווקז – השפה הטאטית, השייכת לענף המערבי של משפחת השפות האיראניות – ודיברו טאטית-יהודית, "ג'והורי" בשפתם.

על פי המידע הלשוני וההיסטורי שבידינו סביר להניח כי קהילת יהודי קווקז נוצרה בעקבות הגירה איטית ומתמשכת של יהודים מצפון איראן ומאזורים סמוכים באימפריה הביזנטית אל מזרח אזרבייג'ן שבעבר-הקווקז. הגירה זו החלה, ככל הנראה, בשנים 639–643, עם הכיבושים המוסלמיים באזורים אלה. היא הייתה חלק מתנועות ההגירה האופייניות לאותה התקופה, ונמשכה לאורך כל תקופת הכיבושים הערביים והמונגוליים. גלי ההגירה העיקריים פסקו, ככל הנראה, בראשית המאה האחת-עשרה בעקבות פלישה המונית של נוודים משבטי אוּעֵזוֹ הטורקיים. פלישה זו גרמה גם למעבר של רבים מהיהודים מאזרבייג'ן שבעבר-הקווקז צפונה, לדאגסטן. שם הם חברו לשרידי הכוזרים המגורים, שנטמעו בקרב המהגרים היהודים והפכו לחלק מהקהילה. מגלה הארצות ההולנדי, ניקולאס ויטסן, ביקר בדאגסטן בשנת 690

ומצא שם יהודים רבים, בעיקר בכפר פוינאק, לא הרחק מבונינאקסק של ימינו, ובאחוזות של החאן קֶרְקָאֵיטְג, שם, לדבריו, התגוררו באותה התקופה כ-15,000 יהודים.

יהודי קווקז שמרו על קשר עם קהילות יהודיות באגן הים התיכון, ואף קיבלו מהן ספרים מודפסים; בעיר קובה נמצאו ספרים שהודפסו בוונציה בסוף המאה השש-עשרה ובתחילת המאה השבע-עשרה. הקשרים הללו והספרים המודפסים הובילו את יהודי קווקז לאמץ את נוסח התפילה הספרדי, שהתפשט והשתרש בקרבם עד היום. במאה השבע-עשרה ובתחילת המאה השמונה-עשרה חיו יהודי קווקז בשקט ובשגשוג יחסי. רצף של יישובים יהודיים קמו בצפון אזרבייג'ן של ימינו ובדרום דאגסטן, באזור שבין הערים קובה ודרבנט. באחד העמקים שליד דרבנט חיו כנראה בעיקר יהודים, והמקומיים כינו אותו "ג'והוד קאטָה" – "העמק היהודי". היישוב הגדול ביותר בעמק – העיירה אָוּוּה סוּוּה – שימש גם כמרכז החיים הרוחניים של הקהילה. כמה מהפיוטים שכתב בעברית הפייטן אלישע בן שמואל שרדו עד היום. בעיירה זו התגורר גם הרב המלומד, גרשון ללה בן משה נקדי, שכתב פרשנות לחיבור "היד החזקה" ("משנה תורה") של הרמב"ם. עוד חוברת בקהילה בשפה העברית היצירה הקבלית "קול מבשר", שכתב בשנים 1806–1828 מתתיה בן שמואל הכהן מזרחי מהעיר שמחה, דרומית לקובה.

עד סוף שנות העשרים ותחילת שנות השלושים של המאה העשרים חיו יהודי קווקז בחמולות. בכל חמולה היו בני משפחה משלושה עד ארבעה דורות, ומספרם הגיע לשבעים איש ואף יותר. בדרך כלל התגוררה החמולה ב"חצר" אחת, שבה לכל משפחה גרעינית – הורים וילדיהם – היה בית נפרד. יהודי הקווקז לא קיבלו על עצמם את חרם דרבנו גרשום, ולכן הייתה הפוליגמיה נפוצה בקרבם עד התקופה הסובייטית. בדרך כלל, כללה המשפחה הגרעינית בעל ושתיים או שלוש נשים, וכל אחת מהנשים גרה עם ילדיה בבית נפרד. במקרים מועטים כל המשפחה הגרעינית חיה בבית משותף, וכל אחת מהנשים גרה עם ילדיה בחלק נפרד שלו.

האב עמד בראש המשפחה, וסמכותו הייתה בלתי מעורערת. אחרי מותו עברה ההנהגה לבן הבכור. ראש המשפחה דאג לרכוש, שנחשב לרכוש הקיבוצי של כל בני המשפחה, וקבע את מקום העבודה ואת סדר העבודה של כל הגברים במשפחה. אם המשפחה, או במשפחות פוליגמיות אשתו הראשונה של האב, ניהלה את משק הבית המשפחתי ואת כל עבודות הנשים, כגון בישול וניקיון החצר והבית. כמה משפחות גדולות שידעו כי מוצאן מאב קדמון משותף, הקימו קהילה רחבה יותר ומאורגנת יחסית, שכונתה "טווחום" (בתרגום מטאטית – "זרע"). מקרה מיוחד של התרחבות המשפחה התרחש במקרה של רצח בלא נקמת דם: אם הרוצח והנרצחים היו יהודים,

ובני משפחתם של הנרצחים לא הצליחו לנקום את דמם במשך שלושה ימים, משפחות הנרצחים והרוצחים התאחדו ונחשבו קשורים בקשרי דם. על פי המסורת, עסקו היהודים ההרריים בעיקר בגידול ירקות, פירות ופרחים, בגידול טבק וענבים ובייצור יין. כמו כן עסקו גם בדייג, בעיבוד עורות בעלי חיים ובמסחר של בדים ושטיחים. תרבותם והמבנה החברתי של היהודים ההרריים דומים ליתר עמי קווקז. עד שנות השלושים של המאה העשרים חיו היהודים כמשפחות מורחבות של עשרות אנשים הכוללים עד ארבעה דורות. הגברים היו נושאים מספר נשים והיו משלמים מוהר בעבור נשים. המנהגים כללו הכנסת אורחים, סיוע הדדי, נקמת דם. הרבנים היו משני סוגים: הרב שהוא חזן, והרב שהוא דורש הדרשות בבית הכנסת ומלמד תינקות, היו גם שוחט ודיין. היהודים ההרריים שמרו על מנהגי היהדות: על ברית מילה, עריכת חתונה וקבורה יהודית, וכן שמרו על כשרות. בדרך כלל מנתה אוכלוסיית הכפר היהודי שלוש עד חמש חמולות גדולות. את הקהילה הכפרית הוביל ראש המשפחה המכובדת ביותר או הגדולה ביותר בכפר. נתונים אמינים על צורת הניהול של היישוב היהודי העירוני יש בידינו רק בנוגע לדרבנט. את קהילת דרבנט הנהיגו שלושה אנשים שבחרה הקהילה, ואלה היו אחראים הן ליחסים עם הרשויות הן לענייני הפנים של הקהילה. בהיררכיה הרבנית היו שתי מדרגות – רב ודיין. הרב מילא את תפקידי החזן והדרשן בבית הכנסת של שכונתו, ושימש מורה ושוחט. הדיין היה הרב הראשי של העיר. הוא נבחר למנהיג הקהילה והיה הסמכות הדתית הגבוהה ביותר, לא רק בעבור עירו אלא גם בעבור יישובים שכנים. הוא שימש ראש בית הדין, היה החזן והדרשן בבית הכנסת הראשי של העיר והנהיג את הישיבה. מאז אמצע המאה התשע-עשרה למדו כמה מיהודי קווקז בשיבות אשכנזיות ברוסיה, בעיקר בליטא, אך רק מעטים מהם הוסמכו לרבנות.

החל מהשליש השני של המאה השמונה-עשרה, בעקבות המאבק שניהלו רוסיה, איראן וטורקיה על השליטה בקווקז, הידרדר מצבם של יהודי קווקז במידה ניכרת. בראשית שנות השלושים הצליח המצביא האיראני נֶדֶר, מי שהיה השאה של איראן בשנים 1736–1747, להדוף את הטורקים מאזורבייג'ן ולהתנגד בהצלחה רבה לכוחות הרוסיים במאבק על השליטה בדאגסטן. כמה יישובים יהודיים נמחו כמעט לחלוטין מעל פני האדמה בידי כוחותיו, ואחרים נהרסו ונבזזו. ניצולי הכיבוש התיישבו בקובה בחסות שליטה חוסיין חאן. בשנת 1797 (או 1799), תקף שליט הקזיקומות סורקאי חאן את אווה סווה, ולאחר קרב קשה ועקוב מדם הוציא להורג את כל הגברים, השמיד את הכפר ולקח שלל את הנשים והילדים. בכך הגיע לקיצו הפרק של יישובי "העמק היהודי".

בשנת 1806 סיפחה רוסיה את דרבנט ואת סביבתה, וכך קרה שהיהודים חיו באזור תחת השלטון הרוסי. בשנת 1830 החלה בדאגסטן התקוממות נגד רוסיה בהנהגת האימאם שאמיל, שנמשכה לסירוגין עד שנת 1859 וכללה גם התקפות אכזריות על יהודי קווקז. תושבים מכמה מהכפרים התאסלמו בכפייה והתמזגו, בסופו של דבר, עם האוכלוסייה המוסלמית של האזור. עם זאת, במשך דורות שמרו תושבי הכפרים הללו את זיכרון מוצאם היהודי.

בתקופה שקדמה לכיבוש הרוסי נקבעו היחסים בין הקהילה היהודית לאוכלוסייה המוסלמית על פי הגזירות שהטיל השלטון המוסלמי על כל הדתות האחרות. יהודי קווקז לא רק שילמו לשליטים המוסלמים כסף בעבור הגנה, אלא גם נאלצו לשלם מיסים נוספים, כמו גם לעבוד במיני עבודות קשות ומלוכלכות. היהודים היו אמורים לתרום לשליט מתוצרתם, להעמיד לשירותו את סוסייהם ולהשתתף בקטיפ בשדותיו, בבנייתו ובתיקונו של ביתו ובעבודות בגינתו ובכרמו.

תופעת עלילות הדם נגד היהודים החלה בקווקז רק לאחר הכיבוש הרוסי. בשנת 1814 הואשמו בעלילות דם יהודים בבאקו ובקובה. בשנת 1878 נעצרו עשרות יהודי קובה בגלל עלילת דם, ובשנת 1911 הואשמו יהודי הכפר טרקי בחטיפת ילדה מוסלמית.

בשנות העשרים והשלושים של המאה התשע-עשרה החלו מגעים ראשונים בין יהודי קווקז ליהודים אשכנזים ברוסיה. בשנות השבעים יצר הרב יעקב יצחקוביץ' יצחקי (1848–1917), רבה הראשי של דרבנט, קשרים עם כמה יהודים מלומדים בסנט פטרסבורג. בראשית המאה העשרים נפתחו בבאקו, בדרבנט ובקובה בתי ספר לילדיהם של היהודים. השיעורים בבתי הספר הועברו בשפה הרוסית, ונלמדו בהם מקצועות חול לצד מקצועות הדת.

עד שנת 1931 הפכו כ-970 משפחות של יהודי דאגסטן לחברי קולחוז – משק שיתופי. באזרבייג'ן קמו קולחוזים בכפרים היהודיים ובפרברים היהודיים של קובה. בשנת 1927 היו כ-250 משפחות מיהודי אזרבייג'ן חברים בקולחוזים. בשנת 1922 יצא לאור בבאקו העיתון הסובייטי הראשון של יהודי קווקז בשפה הטאטית. ה"קורסוך" ("הפועל") היה למעשה ביטאון הוועדה המחוזית הקווקזית של המפלגה הקומוניסטית היהודית ושל תנועת הנוער שלה.

למשך תקופה קצרה במהלך מלחמת העולם השנייה כבשו הגרמנים כמה מהאזורים בצפון קווקז שהתגוררו בהם יהודים. במקומות שהתגוררה בהם אוכלוסייה מעורבת, אשכנזית והררית (קיסלובודֶקֶס, פֵּיאטיגוֹרְדֶקֶס), הושמדו כל היהודים. זה היה גם גורלם של היהודים בכמה מהקולחוזים באזור קְרַסְנודָאר וביישובים היהודיים בקרים, שהוקמו בשנות העשרים של המאה העשרים.

לאחר מלחמת העולם השנייה התחדשה ביתר שאת המערכה שניהלו השלטונות נגד הדת. בשנים 1948–1953 נאסר ללמד בשפת יהודי קווקז, ובכל בתי הספר היהודיים החלו ללמד ברוסית. האנטישמיות הייתה מנת חלקם של יהודי קווקז גם בעידן שלאחר מותו של סטלין. בשנת 1960 כתב העיתון "קומוניסט", שיצא לאור בבוינאקסק בשפה המקומית, כי הדת היהודית מצווה על המאמינים להוסיף כמה טיפות דם מוסלמי ליין של פסח. במחצית השנייה של שנות השבעים, בעקבות גל העלייה לישראל, הותקפו כמה מיהודי קווקז, בפרט בעיירה נלצ'יק.

במפקד האוכלוסין הסובייטי שנערך בשנת 1970 נמנו 50,000–70,000 יהודים קווקזיים. בשל יחסן האנטישמי של הרשויות העדיפו 17,109 מהיהודים לקרוא לעצמם "טאטים" במפקד זה, וזו הייתה גם העדפתם של 22,000 מהיהודים הקווקזיים במפקד שנערך בשנת 1979.

ככל הנראה, כבר בשנות הארבעים או החמישים של המאה התשע-עשרה הובילו הגעגועים לארץ הקודש והתשוקה להגיע אליה כמה מיהודי קווקז לעלות לארץ ישראל. בשנות השבעים ביקרו בדאגסטן לעיתים קרובות שליחים מירושלים, ובשלהי שנות השמונים נפתח בירושלים "כולל דאגסטן". בשנת 1898 השתתפו נציגים של יהודי קווקז בקונגרס הציוני השני בבאזל. בשנת 1907 עלה הרב יעקב יצחקוביץ' יצחקי לישראל, ועם קבוצה של חמישים ושישה אנשים, רבים מהם יהודי קווקז, ייסד יישוב ליד רמלה, שנקרא על שמו – "באר יעקב". לפני מלחמת העולם הראשונה הגיע מספר יהודי קווקז בישראל לכמה מאות; ורבים מהם התיישבו בשכונת בית ישראל שבירושלים. בראשית שנות העשרים של המאה העשרים הצליחו כ-300 משפחות של יהודים מאזרבייג'ן ומדאגסטן לעלות לישראל. רובם התיישבו בתל אביב והקימו בה את "שכונת הקווקזים". אחת הדמויות הבולטות ביותר בעלייה זו היה יהודה אדמוביץ' (1905–1980), לימים אביו של סגן הרמטכ"ל, האלוף יקותיאל אדם, שנהרג בשנת 1982 במלחמת לבנון הראשונה. עד שנת 1981, עלו לישראל יותר מ-12,000 מיהודי קווקז.

חייהם של היהודים ההרריים היו בסמיכות למוסלמים ולנוצרים. בין המוסלמים לנוצרים היו מתחים ומקרי אלימות, והיהודים בדרך כלל תמכו בנוצרים. היחסים בין בני הקהילה היהודית לרוב המוסלמי אשר סביבם היו של חשדנות ושל עוינות סמויה. יהודי קווקז נחשבים דתיים פחות מיהודי גרוזיה ובוכרה, אך אינם רחוקים מהמסורת היהודית כפי שהיו היהודים האשכנזים של ברית המועצות בסוף המאה העשרים. גם היום שומרים רוב חברי הקהילה על מנהגים דתיים. ברוב הבתים מקפידים על שמירת הכשרות, ואילו על שמירת השבת והחגים, למעט יום הכיפורים,

ראש השנה, ופסח, מקפידים פחות. למרות זאת, הזהות היהודית איתנה ועמוקה בקרב חברי הקהילה.

היום נמנים בקהילת היהודים ההרריים כמאתיים וחמישים אלף נפש. ריכוזים גדולים מהם התיישבו בתקופת קיומה של ברית המועצות בערים: באקו בירת אזרבידג'אן, קראסנדה סלובודה, גאוקצאיי, גוסאר, גיאנדז'ה, שמאחטי. רבים מהם היגרו משטחי ברית המועצות לישראל, וכן לארצות הברית, לרוסיה, לאזרבידג'אן, לגרמניה ולקנדה.¹

פליקס שפירא: אתנוגרף, מילונאי

ומעצב הזהות הלאומית של יהודי ברית המועצות

פליקס לבוביץ' שפירא (1879–1961) היה בלשן רוסי ממוצא יהודי, מילונאי, אתנוגרף ומורה. שפירא נולד בשנת 1879 בעיירה היהודית חולוי ליד בוברויסק שהיה אז מסופח כמחוז מינסק באימפריה הרוסית. אביו, לייב שפירא, היה מלמד תינוקות בחדר, ואימו שרה הייתה עקרת בית. שמו 'פליקס' הוא צורה רוסית של השם היהודי פנחס.²

פליקס שפירא היה יהודי בעל השקפה יהודית לאומית, אוהב יהודים ועוזר להם, מקדם מטרות ציוניות בקרב יהודי ברית המועצות, האשכנזים והספרדים גם יחד. הוא תרם רבות לחיזוק התרבות היהודית בכל רחבי ברית המועצות. תקופה ארוכה מחייו הקדיש לאנתרופולוגיה של הקהילות היהודיות שהתגוררו במזרח רוסיה, ומאוחר יותר גם ברית המועצות.

מפעל החיים העיקרי שלו היה חיבור המילון העברי-הרוסי הראשון בברית המועצות, הכולל כשלושים אלף מילים. המילון נכתב בעקבות מהדורות שונות של "המילון החדש"³ של אברהם אבן שושן, ובעיקר מושתת על המהדורה משנת 1958.⁴

1 בכתובת הקטע שלעיל השתמשתי במחקרים האלה (ראו ביבליוגרפיה בסוף המאמר): אלטשולר, יהודי מזרח קווקז: תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה; ארגונוב, גורל גדול של עם קטן – על יהודים הרריים טאטים (זכרונות); ארגונוב, "ארכיונים פורטיים כמקור ידע על תולדותם ותרבותם של יהודי קווקז", עמ' 148–159; דימיטין, צלנוב, בגון, יהודים הרריים: היסטוריה, אתנוגרפיה, תרבות; סמיונוב, הטאטים של קווקז ויהודים הרריים; סמיונוב, על המוצא של יהודים הרריים; סמיונוב, על תולדות יהודי קווקז; צרניי, נמירוביץ-דנצינקו, אניסימוב, עורכים, יהודים הרריים של קווקז.

2 מיליבאנד, המילון הביבליוגרפי של חוקרי המזרח בברית המועצות משנת 1917, פליקס בן לב שפירא, כרך ב', עמ' 633.

3 "המילון החדש" שערך אברהם אבן שושן, ואשר ראה אור במהדורות רבות.

פליקס שפירא לא זכה לראות את מפעלו ממומש, שכן המילון ראה אור רק בשנת 1963, שנתיים לאחר מותו. חוקר הלשונות השמיות הדגול של ברית המועצות, בן-ציון בן מאיר גרנדה, השלים את המילון, ערך אותו והוסיף לו מבוא ונספח דקדוק בן למעלה ממאה עמודים המסביר את עיקרי הלשון העברית.⁵ המילון מילא תפקיד מכריע בתהליך תחיית הזהות הלאומית של יהודי ברית המועצות משנות השישים של המאה העשרים ועד ימינו. אנוכי זכיתי ללמוד עברית בילדותי במוסקבה על פי המילון של פליקס שפירא ובן-ציון גרנדה. סבתי לימדה אותי עברית בגיל חמש על פי המילון הזה, דבר אשר הטביע את חותמו על עיצוב הזהות והתודעה הלאומית שלי והביא אותי בסופו של דבר לעלות לארץ ישראל.

פליקס שפירא כמלקט אגדות של היהודים ההרריים

בשנים 1914–1916 עמד פליקס שפירא בראש משלחת אתנוגרפים אשר נשלחה לאסוף ולחקור את הפולקלור של קהילות יהודיות בצפון קווקז, והם היהודים ההרריים. המשלחת חקרה את מנהגייהם של היהודים שהתגוררו באזורי הערים באקו, בקובה, בדרבנט, במחצ'קלה, בנלצ'יק וכן גם במספר של כפרים באזור. חלק מן החומר שאספה המשלחת נתפרסם בשבועונים: "שבועון קווקז" אשר נקרא ביידיש "וונקבלאט" וב"ידיעון קווקז", ושניהם יצאו לאור בבאקו בשנים 1917–1919. גם האגדה "נקמת אלוהים" היא אחד הסיפורים שאספו חברי המשלחת האנתרופולוגית, ופליקס שפירא רשם אותה לראשונה בבאקו בשנת 1914, כפי שמסר לו אותה האנתרופולוג היהודי יוצא צפון קווקז, אליהו שרבטוביץ' אניסימוב.⁶ קיימות מספר גרסאות של האגדה הזאת. בקובה הייתה מקובלת האגדה כשיר המושר על ידי נשים המבכות את הנפטר במהלך ההלוויה; ויש שרבנים היו מספרים

- 4 אברהם אבן שושן (מינסק, בלורוסיה, האימפריה הרוסית 1906; ירושלים 1984), בנם של חיים דוד ורושקה רוזנשטיין. אבן שושן היה סופר, עיתונאי ומורה. עיקר המוניטין שלו יצא בזכות חיבור המילון עברי-עברי רב הכרכים, "המילון החדש". על המילון ראו: אברמוב, היהודים ההררים של קובה (אזרביידז'אן), סקירה היסטורית קצרה, עמ' 85.
- 5 בלקין, קובלייב, "לזכרו של בן-ציון בן מאיר גרנדה, 1891–1974", עמ' 105–106; בלקין, "פרופסור ב"מ גרנדה. לרגל מאה שנה להולדתו", עמ' 71–73; מיליבאנד, המילון הביבליוגרפי של חוקרי המזרח בברית המועצות משנת 1917, בן-ציון בן מאיר גרנדה, כרך א', עמ' 328; קובלייב, "פרופסור בן-ציון בן מאיר גרנדה", עמ' 4–6; שרבטוב, "לזכרו של ב"מ גרנדה", עמ' 244–245.
- 6 אליהו שרבטוביץ' אניסימוב (1862–1928). היה אבי האנתרופולוגיה של יהודי צפון קווקז והם היהודים ההרריים. מחקרו הנודע ופורץ הדרך הוא "יהודים הרריים של קווקז".

את האגדה במהלך דרשותיהם בשבתות בבתי כנסת בעיר דרבנט. לפעמים גם הדרווישים⁷ בשוקי דרבנט היו משמיעים את האגדה הזאת. המשורר יוסיף שור⁸ אשר יצירתו הייתה אהובה בקרב יהודי קווקז, גם מסר לחברי המשלחת אנתרופולוגית גרסה נוספת של האגדה על שושנה ורחים עלי.

מכלל כל האגדות וגרסאותיהן, מובאות להלן רק אלה שנתחברו על ידי בני הקהילה של היהודים ההרריים, ולא על ידי מחבר אינדיבידואלי כלשהו, ורק אלה שהן עתיקות ומקוריות. אגדות אלו מהוות מקדם חברתי עקיף וחשוב, גם לכמיהה לעלות לארץ ישראל. לאחר הצגת האגדות נציע את הרקע החברתי המשתקף מהן, שהיווה חלק מהמניעים הדוחפים לעלייה.

האגדה "חזק יותר מאלוהים"

להלן מובאת גרסה אחת של האגדה "חזק יותר מאלוהים". הגרסה נקראת "אגדה על נקמת האל", והיא מתפרשת על פי פנים שונות, וטמון בה גם הסבר על זעמו של האל בעם ישראל ונקמתו בהם. וזו לשונה:

הנהר יאל⁹ מחלק את קובה הירוקה לשני חלקים. בגדתו הימנית חיו בין הכרמים הירוקים המוסלמים הנאמנים לאללה, ובגדתו השמאלית – בני העם היהודי הנאמנים להקב"ה. בני ישראל התיישבו למרגלות הר אל-שמאי ושם רעו את עדריהם. לא היה שלום בין תושבי הגדה הימנית והגדה השמאלית של הנהר יאל. גם המוסלמים וגם היהודים תקפו זה את זה בשם אלוהיהם. שנים ארוכות צפו האל העליון ונביאיו בנהרות הדם הניגר בין קבוצות הלוחמים העוינות ובעשן השריפות המיתמר מכפריהם. האל העליון ונביאיו צפו בכל אלה בעין יפה בעין טובה וראו בכך הקרבת קורבנות של בני אדם. בגדה השמאלית חי ראש יהודי הקווקז, רבי יצחק החכם עם אשתו ובתו

7 דרוויש הוא איש דת מוסלמי החי חיי התמסרות לדת ולהגות, תוך כדי הסתגפות מטעמים מוסריים. יש שדווישים חיים בקבוצות חיי נזירות. באיסלאם קיימות מספר שושלות של דרווישים. הדרווישים היו גם מלמדים את העם דת ומוסר.

8 יוסף שור היה בעל תואר "רבי" בקרב יהודי צפון קווקז, תלמיד חכם שלמד גמרא, מחבר ספר על תולדות יהודים הרריים (לא ידוע אם הספר ראה אור), נהג לאסוף מקורות ספרותיים עממיים של היהודים ההרריים עד שנות העשרים של המאה העשרים, וראו: אברמוב, היהודים ההררים של קובה (אזרבידז'אן). סקירה היסטורית קצרה, עמ' 54.

9 נהר יאל או קורדיאל חצה את העיר קובה בצפון קווקז. בגדה אחת הייתה מתגוררת אוכלוסייה כללית, כלומר מוסלמית ברובה, ואילו בגדה השנייה הייתה מתגוררת אוכלוסייה יהודית, וראו: אברמוב, היהודים ההרריים של קובה (אזרבידז'אן). סקירה היסטורית קצרה, עמ' 129.

היחידה שושנה. שושנה הייתה יפה כמו ורד אמיתי, היא דמתה למלכת כל הפרחים ביופייה העדין והענוג ובדקיקות גזרתה. כבר למעלה משלוש שנים חלפו מאז נחוג ברוב הדר טקס בת המצווה של שושנה בביתו של רבי יצחק. חתנים בני טובים, בעלי יחוס, מעמד וממון, ניסו להשתדך אליה. אך היא סירבה להעתר להם. אביה ואמה התחננו לפניה שתבחר את אחד החתנים, אך היא מיאנה והתממה: "אבי לימדת אותי שרק האל הקדוש שבשמיים מזווג זיווגים, וכאשר הקב"ה ישלח לי את זיווגי, מיד אזהה אותו והוא יקבל את הסכמתי".

ביום קיץ חם אחד הלכה שושנה לנהר לרחוץ, בליווי סבתה. הן הגיעו לחוף מרוחק ומשופע. סבתא התיישבה על האבן וחשבה בעצב: "היא כבר בת חמש עשרה שנים אך עדיין אין עיניה השחורות כדובדבן מענגות לאיש, שפתותיה האדומות איש לא נשק אותן, בטנה הוורדרה ריקה ושטוחה ואין בה עובר. זה לא לפי המסורת, זהו חטא נגד האל". ואילו שושנה נהנתה ממימי החממים של הנהר יאל, חייכה בשמחה לקרני השמש החמים, השתעשעה בגלים והתיזה מים לעבר השמש. הסבתא קראה לעברה: תזהרי ילדתי פן ימשוך הנהר אל שלא ימשוך אותך הנהר אל מעבר לאי, אל מימי הכופרים המוסלמים". ושושנה ענתה בקולה הערב מרחוק: "אל תדאגי סבתא, אני מכירה את חוקי האל". הישישה נמנמה לה וראשה הלבן רכון על חזה.

בגדה הימנית של יאל חי מולה זקן עם בני משפחתו. המולה העביר אל ימיו בתפילות לאללה הקדוש שכן המולה היה צדיק ומכובד על ידי בני קהילתו. ולו היה בן יחיד רחים עלי, שהאללה העניק לו מכל טוב בזכות אביו הצדיק הדבק באללה. בלשון הקוראן הקדוש רחים עלי פירושו אהוד האל. ואכן רק אהוד האל יקבל גוף כה תמיד ואיתן, תלתלי שיער כה יפים וחלקים ועיניים זוהרות כמו של רחים עלי.

באותו יום ובאותה שעה ששושנה כמו ברבור לבן שחתה בנהר מהגדה השמאלית, יצא גם רחים עלי לגדה הימנית של יאל. פשט את בגדיו, תלה אותם על שיח ונכנס למימי יאל. הוא הניף את ידיו כמו נשר זה המניף את כנפיו ונכנס למאבק עם הגלים איתני הטבע. בעוצמה ובמעוף הוא מחליק אל עבר האי הקטן, אשר לשם מושכים הגלים את שושנה מהגדה הנגדית. הרוחות של סטרא אחרא מן הגיהנום, השדים הטמאים של סר-אובי ושגדו, כל אלה הם אשר משכו את בת הרב אל זרעותיו של בן המולה וכרכו אותם יחדיו.

אסון רב היה מתמוטט על היקום אלמלא התרחש נס גדול. לרגלי כיסא הכבוד

של האל הקדוש שבשמיים נפלו במהרה שלושת הנביאים: משה, מוחמד וישו.¹⁰ "אל מלחמות כל-יכול! על פי ציוויה הקמנו מחיצות איתנות בין הדתות, אך עתה הסכנה מרחפת עליהן ומאיימת למוטטן כלא היו [...]". אלוהים הרים את ידו ואמר: "הנני רואה, בני, הנני רואה, נביאיי, לא יקום ולא יהיה כדבר הזה! לעולמי עד לא יפלו המחיצות בין הדתות אלא נהפוך הוא, חזק יתחזקו". המלאך גבריאל שנכח במעמד זה תלש מכיפת השמיים צוק דולק והשליכו מטה. באותו רגע רוחות המזיקים סר-אובי ושגדו¹¹ שיצאו מן הגיהנום כבר כרכו ידיהם ושפתותיהם של שושנה ורחים, אך הצוק הבווער נפל עליהם מן השמיים, שרף את גופיהם הלפותים יחדיו וקבר את שניהם גם יחד תחתיו.

והנהר יאל נחצה במקום הזה לשני פלגים: פלג אחד לבני השם יתברך ופלג שני לבני אללה הקדוש. אלה הם עמים שונים, דתות שונות, ארצות שונות, נהרות שונים. נתקללו שמותיהם של שושנה ורחים, נטמאו לנצח נצחים כדי שיראו וייראו כל אשר בדעתו למוטט את המחיצות בין העמים ובין הדתות אשר הציבן האל הקדוש.¹²

הנוסח הזה של האגדה מדגיש את הממד של התשוקה המינית – תאוות הבשרים הנפסדת – בין שני הנאהבים בני הדתות השונות. הדבר עורר את זעמו של האל נוכח רצונם למחוק את גבולות דתם למען מימוש תשוקתם האסורה. הגרסה הזאת מציגה את האל של שלוש הדתות – של היהדות, של הנצרות ושל האסלאם – כאל אחד. האל היחיד "המשוחזר" הזה משלב בתוכו תכונות האל כפי

10 אף על פי שהסיפור מתייחס למערכת היחסים המורכבת בין המוסלמים ליהודים, נדרש המספר גם לישו הנוצרי מפני שבאזור של הקווקז הצפוני שוכנים לא רק המוסלמים אלא גם הנוצרים. בין המוסלמים לנוצרים גם שררו מתיחות רבות והיהודים תמכו בדרך כלל בנוצרים בעימותיהם נגד המוסלמים.

11 'סר-אובי' ו'שגדו' הם רוחות סטרא אחרא שאפשר לראות אותן בעין אנוש. 'סר-אובי' היא רוח בית ורוח מים. הרוח 'סר-אובי' לובשת צורה של עלמה לבנה כמו שלג. בלילות היא מתיישבת ליד מזרקות מים ומעיינות ושומרת על המים כדי שבני אדם לא יזהמו אותם. יש שהיא לובשת צורה של ערפל לבן המתפרס על פני המים. 'סר-אובי' מפחדת מפלדה. כאשר אנשים רוצים לשהות בלילה ליד מעיין מים, הם מצטיידים בכלי פלדה כדי להבריח את הרוח. 'שגדו' היא רוח הלובשת צורה של מעיין שד: היא עומדת על רגליה כאדם, אך יש לה קרניים וזנב קטנים, מפיה בולטות שני ניבים ארוכים. בגפיה של 'שגדו' שש אצבעות, והן חזקות וציפורניה ארוכות וחדות.

12 מקדש-שמאילובה, פליקס שפירא ויהודי קווקז, עמ' 30–32.

שהן מבוטאות בשלוש הדתות. לדוגמה לאל הזה יש "בן" והכוונה לישו, והדבר מבטא את מתן הכבוד של היהודים ההרריים לעמים הנוצריים השכנים של צפון קווקז כמו הארמנים והגרוזינים. האגדה גם מזכירה את "נביאי האל" משה ומוחמד בכפיפה אחת, והדבר מבטא את חששם של היהודים ההרריים מפני פגיעה בלתי רצונית בכבודם הדתי של שכניהם המוסלמים.

האגדה "נקמת האל"

גרסה אחרת של האגדה הזאת נמסרה לפליקס שפירא ולחברי המשלחת האנתרופולוגית על ידי הרב יוסיף שור בשנת 1919. בגרסה הזאת מודגש יותר המסר החברתי, ואילו המסר האישי והדתי מובלע בה. וכך מסופר:

עשרות רבות בשנים חלפו מאז בלע תהום הנשייה של הנהר יאל את שמם וזכרם של אלה אשר ביקשו למחוק מחיצות בין העמים והדתות (שושנה ורחים עלי). וכל השנים האלה נתברכה אדמת קובה בשלום, בפריון ובשגשוג. התושבים בכל אחת מגדות הנהר יאל שמרו בדבקות ובקנאות על דתם ועל אמונתם, עד כדי חירוף נפש של ממש. לא אחת לחמו מאמיני האל הקב"ה ומאמיני האל אללה באלה, ואלוהיהם קיבלו את נפשות ההרוגים במלחמה כקורבנות שמקריבים המאמינים. מימי הנהר יאל העתיק ראו גם שריפות וגם מעשי טבח בשתי גדותיו. האיבה של תושבי שתי הגדות עמדה איתנה מדור לדור ונדמה היה אפוא כי דבר לא ירפה ממנה. אך כך סברו רק עמי הארצות והדיוטות. ואילו החכמים שבתושבי שתי הגדות ראו נולד אחר. הם חזו עתיד אחר, מבעית ומטיל אימה [...].

ואולם כעבור שנתיים החלו עבודות בניה על גדות הנהר יאל ובסופו של דבר נבנה גשר בין גדה אחת לשניה של הנהר. אנשי הדת המוסלמים והיהודיים גם יחד – משתי גדות הנהר יאל, התאבלו והכריזו על תענית בשל בניה של מה שהם קראו, "מעשה ידי שטן, גשר החטאים". אנשי הדת המוסלמים והיהודיים קראו לאלוהיהם להרוס ולכלות את הגשר ולקבור אותו תחת מימיו של הנהר, כפי שקבר האלוהים את גופותיהם הטמאות של רחים עלי ושושנה אשר שמותיהם מקוללים לעד. אנשי הדת המוסלמים והיהודיים הזהירו את מאמיניהם כי האלוהים ינקום בהם אם לא יתרחקו אלה מאלה.

אך מימי הנהר יאל זרמו קדימה בששון ובחדווה, ונדמה היה שהנהר השתחרר עתה מכבלי השנאה בהם היה אסור בין ההרים הגבוהים. הנהר היה שמח בשמחת השחרור ממאסרו בין ההרים. ואת אשר קרה אין להשיב לאחור: הנהר קרא דרור למימיו והשתחרר מן השנאה והגשר בין שתי גדותיו נבנה

אכן נבנה וחיבר בין המוסלמים ליהודים. התושבים בשתי הגדות של הנהר יאל לא שעו לנבואות הזעם של אנשי דתם על נקמת האל הצפויה להם אם יוותרו על האיכה אלה כלפי אלה. האנשים זרמו בהמוניהם אל הגשר מעל הנהר ועברו על גביו מגדה אחת לרעותה. ואילו המחיצות המפרידות בין העמים, המוסלמים והיהודיים, שקעו עמוקות במימי הנהר.

האש נפלה איפוא על הגשר אשר מעל הנהר יאל, אך לא כילתה אותו אלא נהפוך הוא, בנתה וחיזקה אותו. האנשים המתגוררים על שתי גדותיו חשקו בידידות ובחיי שלום ביניהם. ואילו הקריאות של אנשי הדת המוסלמית והיהודית אל צאן מרעתם שייפרדו אלה מאלה, נפלו על אוזניים ערלות. רוחות הגיהנום סר-אובי ושגדו שלחו את צבאות מלאכיהם ועמם באו גם הרוחות של רחים עלי ושל שושנה וכולם התאחדות על גבי הגשר. רבבות אנשים משתי גדות הנהר, המוסלמים והיהודים, באו אלה לקראת אלה בשירה ובריקודים. הגשר חדל להיות "גשר החטא" והפך להיות "גשר האחוה". הם התחבקו והתנשקו אלה עם אלה וחלקו אחווה ואהבה אלה לאלה, כמו רחים עלי ושושנה.

ואילו אנשי הדת המוסלמים והיהודים שעל שתי גדות הנהר השתתקו בחוסר אונים למראה האהבה השוררת בין המוסלמים לבין היהודים. האלוהים נקם אפוא אך לא במוסלמים וביהודים הפשוטים אשר ויתרו על השנאה ההדדית שלהם אלא באנשי דתם, המוסלמים והיהודים גם יחד. גם הנהר יאל שמח לקראת האחוה בין המוסלמים ליהודים ומימו זרמו באושר עילאי אל העתיד המאושר יותר.¹³

האגדה מספרת סיפור דמיוני על כך שהגשר שהוקם מעל הנהר יאל איננו משמש רק כגשר פיזי בין שתי גדות הנהר, אלא גם כגשר רוחני בין המוסלמים לבין היהודים. לדברי האגדה, אנשי הדת המוסלמים והיהודים נטרפה דעתם מרוב קנאות דתית ושנאה הדדית, ואין הם אלא מסיטים את המאמינים אלה באלה. הם מאיימים על המאמינים כי ייענשו בידי האל אם לא יתמידו בשנאתם אלה כלפי אלה. ואולם המאמינים – כך טוענת האגדה – מסרבים להקשיב לאנשי דתם ונוהרים אלה בורעות של אלה בפרץ של אחווה טבעית הפורחת בין שני העמים. האחים המוסלמים

והיהודים מאושרים יחדיו ואילו אנשי דתם, המולות והרבנים, נענשים בידי האל על כי הסיטו אותם אלה באלה.

האגדה הזאת מעבירה מסר דמיוני, אידאליסטי, אוטופיסטי ומשלה בדבר אחווה לכאורה בין המוסלמים לבין היהודים. עיקר תפקידה של האגדה הוא תעמולתי, דהיינו לשכנע את המוסלמים שיהודים באמת ובתמים מאמינים באפשרות של קיום של שלום ואחווה ביניהם על אף שהרבנים מזהירים את היהודים מפני המוסלמים. האגדה מיועדת לפייס את המוסלמים ולהפחית את רוע הגזירה בצוק העיתים, לכשירצו המוסלמים לפרוע ביהודים. הפרעות של המוסלמים ביהודים הם חזון נפרץ בקווקז, וזוהי רק שאלה של זמן מתי יבוא אפוא גל חדש של פרעות. האגדה משקפת את חרדתם המוצדקת של היהודים מפני שכניהם המוסלמים.

האגדה על בן הרב אשר המיר את דתו והיה למוסלמי

להלן מובאת אגדה נוספת אשר נרשמה מפי אילקין (אליהו) בן עזריה, יהודי קווקזי, קבצן עיוור. אילקין בן עזריה היה מקבץ נדבות ביריד אשר התקיים בעיר קובה בשנת 1904, ושם סיפר את האגדה על בן הרב אשר המיר את דתו והיה למוסלמי. גרסה דומה של האגדה נמסרה לחברי המשלחת האנתרופולוגית בקווקז כאשר הם כבר חזרו למוסקבה, בשנת 1942, מפי יהודי בשם חיזקי מרדכיב, עובד בחנות שטיחים. הוא נולד בעיר קובה ושם שמע את האגדה הזאת. להלן האגדה:

לפני שנים רבות, עמדו בחוצות העיר קובה אלה לצד אלה בתיהם של בני ישראל ובתיהם של בני ישמעאל. היהודים והמוסלמים סחרו אלה לצד אלה בשוק. מחלונות בית הכנסת היה אפשר לראות את חלונות בית האל שלהם (מסגד), כל כך קרוב עמדו בית הכנסת ובית האל שלהם. אשר על כן סתמו היהודים את חלונות בית הכנסת שהשקיפו לעברו של בית האל שלהם. והנה כי כן קרה הדבר הבא:

ליד הקיר השמאלי בבית הכנסת היה מקומו של מתתיהו פסחוב. הוא ירש את המקום הזה בבית הכנסת מאביו וגם אביו ירשו מאביו. בתו של מתתיהו פסחוב נישאה לעובדיה בן רפאל. עובדיה הצעיר קבע את מושבו בבית הכנסת סמוך לחמיו.

באותה שנה ירדו גשמי ברכה. מימי הגשמים שטפו את האדמה שמילאה את הסדקים בין האבנים בחלונות הסתומים של בית הכנסת הפונים אל עבר בית האל שלהם. והנה היה מעשה ביום כיפורים אחד שחל בשבת, היו כל בית ישראל צמים ומתפללים ונושאים את עיניהם אל אביהם שבשמים. ברגע שכל בית ישראל הרימו את קולם כלפי השמים ואמרו כאיש אחד "שמע ישראל ה'

אלוהינו ה' אחד", בפתאום נפל עובדיה ארצה והיה כמת רחמנא ליצלן. ניגש אליו רבי פנחס זצ"ל עטוף בטלית ולחש על אוזנו: "בני חזור על דברי: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד'". עובדיה התעשת וחזר לאיתנו והביט בעיניהם זגוגיות הישר בפניו של הרבי הקדוש. חזר הרבי ואמר שוב: "בני חזור על דברי: 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד'".

ואז קרה הדבר שכמותו לא קרה מאז ימי בראשית. וכל הנוכחים הלומי האימה שבבית הכנסת היו עדים ושהדים לו. עובדיה הוסיף והסתכל ישירות בעיני הרב הקדוש כמכושף, והניד את ראשו שלוש פעמים הנה והנה כמסרב. ושפתיו נותרו חתומות.

למחרת נעלמו עקבותיו של עובדיה. כאילו לא היה ולא נברא עובדיה. החיפושים אחריו עלו בתוהו. ורק כעבור שלושים ותשעה ימים ועוד יום אחד גילה רועה צאן כי ראה אותו בין באי בית התפילה של האל שלהם, במסגד. בשבת הקרובה שלאחר מכן כינס רבי פנחס את כל בני הקהילה הקדושה של המאמינים בהקב"ה. ונפלה ההחלטה. כל בני הקהילה, שמונה מאות ארבעים ושתיים נפש, יעזבו את קובה ויעברו אל העבר השני של הנהר יאל וייסדו שם עיירה יהודית. מיד לאחר מכן פירקו בני הקהילה את אבני בית הכנסת וכל איש ואשה נטלו לעצמם אבן אחת מאבני בית הכנסת. היהודים צעדו בשיירה אחד אחרי השני ובראשם צעדו חכמי הקהילה שהכירו את המעבר הבטוח דרך הנהר יאל. אבני בית הכנסת שהם נשאו שימשו לבניין בית הכנסת החדש שבנו על הגדה הנגדית של הנהר יאל. בית הכנסת החדש נקרא "מזרח". מעל ראשי המאמינים הדבקים בה' זרחה השמש של האמת והאמונה. ואילו השטן בוש ונכלם בצלמוות הגיהנום. והוא סימן מהימן לבואו הממשש ובא של משיח צדקנו.¹⁴

הסיפור משקף את התופעה הנפוצה של המרת הדת של היהודים ומעברם אל דת האסלאם. הדבר התרחש נוכח סכנת החיים שבה היו שרויים היהודים בצפון קווקז. כמו כן גם הלחץ החברתי מידי המוסלמים והפיתויים שאותם הבטיח האסלאם ליהודים השפיעו על היהודים, במיוחד על הצעירים שבהם, להמיר את דתם. בני הקהילה היהודית עמדו למעשה חסרי אונים אל מול התופעה של המרת הדת, ולא נותר להם אלא להשתדל לעשות הכול לאל ידם כדי להרחיק את צעירי הקהילה ממגע עם הקהילה המוסלמית, וכך למלט אותם מהמרת הדת. הסיפור ממחיש את

המצב הנחות של היהודים בחברה המוסלמית של צפון קווקז, מכל הבחינות וראש ובראשונה מן הבחינה הדתית.

אגדה על נוריאל שקידש שם שמיים

האגדה שלהלן ממחישה את יחסי החשדנות והעוינות ששררו בין היהודים למוסלמים. האגדה נמסרה לידי פליקס שפירא על ידי שומר בית הקברות היהודי הקשיש. מאוחר יותר גם יהודי הריי אחר, תושב קובה ותיק, חזר באוזניהם על אותה האגדה.

האגדה מספרת על נוריאל, עובד יהודי שעבד אצל בעל קרקעות מוסלמי עשיר בגידול ענבים. כשנוריאל אמר לו שהוא רוצה להתחתן ולעבוד בכרמי חמיו, הציע לו בעל הבית המוסלמי את בתו וביקש ממנו שימשיך לעבוד אצלו. ואולם נוריאל סירב ומאוחר יותר נרצח, ככל הנראה על ידי המוסלמי עצמו או מרעיו. וכך מסופר:

נוריאל היה עובד שכיר בקובה אצל בעל כרמים עשיר ויצרן יין. לנוריאל היה חוש מיוחד לענבים, והיינות המיוצרים מיבוליו היו משובחים ונדירים. בעל הבית המוסלמי של נוריאל סחר ביינות של נוריאל ברווחים גדולים וזכה למוניטין ולכבוד. איש לא היה יכול להתחרות עמו.

יום אחד אמר נוריאל לבעל הבית שהוא עומד לשאת לאישה נערה יהודיה והוא רוצה לעבוד בכרמיו של חמיו לעתיד. קנאה שחורה התלקחה בלבו של בעל הקרקעות המוסלמי העשיר. הוא הציע לנוריאל לשאת את בתו ולהכנס לשותפות עסקית עמו, אבל בתנאי שיתאסלם. ואולם נוריאל סירב ואמר שאיננו יכול לנטוש את דת אבותיו. בעל הבית הפציר בו אך נוריאל עמד בתוקף על דעתו לדבוק ביהדות. לבסוף הניח לו בעל הקרקעות המוסלמי אך הפגיעה העמוקה בכבודו הייתה שורפת את נשמתו. הוא גם היה חרד נוכח הנזק הכלכלי שהפרידה מנוריאל תגרום לו.

ואילו נוריאל נשא במהרה את אהובתו היהודיה והחל לעבוד בכרמיו של חמיו. ואז היינות של חמיו החלו להצטיין בטעם שמיימי בלתי נשכח. ואילו היינות של בעל הקרקעות המוסלמי העשיר הפכו חסרי טעם וריח, שגרתיים כמו יינות של כל מייצרי היינות הבורים והכסילים.

לא עבר זמן רב עד שנמצא נוריאל חסר רוח חיים, מוטל בכרמי חמיו, על גדותיו של הנהר יאל.¹⁵

האגדה הזאת יוצרת אפוא את הרושם כי היא סיפור תיעודי אותנטי על אשר קרה בקובה, בניגוד למיתוסים דמיוניים שהציעו האגדות הקודמות. בסיפור זה אין מוזכרים דמויות על-טבעיות כמו שדים, הסיפור איננו מקושט בסיפורי תשוקה עסיסיים מעשה ידי אומן ספרותי, הסיפור נטול אופי תעמולתי ומגמתי, ואיננו מספר מעשה בדיה על שנאה לכאורה של המוני היהודים לרבנים.

האופי המקורי והאותנטי של הסיפור מדגיש עוד יותר את המסר הקשה הכלול בו: הסביבה המוסלמית הקשתה על היהודים לקיים אורח חיים יהודי באופן חופשי כרצונם. בשעה שעמדו היהודים על קיום אורח חיים יהודי, הם סיכנו את שלומם ואת חייהם סכנה של ממש. למעשה, כל יהודי עמד בפני הבחירה הקשה, בין קיום יהדותו וניהול חייו על פי מה שהוא מאמין בו תוך סיכון עצמי, לבין בגידה בערכיו ובאמונתו תוך כדי שמירה על שלומו. כל בחירה שיבחר היהודי במצב שכזה, תותיר אותו חצוי ומתוסכל ותגרום לו לחיות את חייו ברגשי החמצה מרים.

אחרית דבר

הרקע החברתי המשתקף באגדות וזיקתו לעליית היהודים ההרריים לארץ ישראל
תוכני האגדות משקפים נושאים חברתיים-דתיים אקטואליים, שהניעו את היווצרות האגדות. הרקע הוא החיים של היהודים כמיעוט נרדף בתוך החברה המוסלמית. מתוך האגדות עולה הווי של פחד משמעותי מהסביבה הנתפסת כעוינת. בהקשר רחב יותר, האגדות מהוות זרז למציאת תחליף, מושא מאוויים וכמיהה לציון. בנוסף ליסודות החינוכיים של החברה היהודית, השואפת להגיע לארץ ישראל, היו גם מניעים שליליים שזירזו מאוויים אלו.

האגדות משקפות חלק מהמניעים השליליים של פחד במציאות הקיומית והחברתית, הדוחף לחפש מקלט בטוח יותר, ומניע את הכמיהה לעליה לארץ ישראל. אשר על כן, הרצון לעלייה היה בר מימוש מיד עם היווצרות ההזדמנות הראשונה שנקרתה בדרכם בתחילת שנות השבעים של המאה העשרים.

ביבליוגרפיה

- אברמוב, חנניאל, היהודים ההררים של קובה (אזרביידז'אן). סקירה היסטורית קצרה. חיפה: הרפסה עצמית, 2004. המקור:
- Абрамов, Хананиил, Горские Евреи Кубы (Азербайджан). Краткий исторический экскурс, Хайфа: Отпечатано в типографии, 2004.
- ארגונוב, מ"י, "ארכיונים פרטיים כמקור ידע על תולדותם ותרבותם של יהודי קווקז", בתוך: אוסף מאמרים בעקבות הכנס המדעי הבינלאומי בנושא "יהודי קווקז" שהתקיים בתאריכים 24–26 באפריל 2001, באקו – קובה – קראסנאיה סלובודה, מוסקבה: אל"מ, 2002, עמ' 148–159. המקור:
- Агарунов, М.Я., "Частные архивы как источник по изучению истории и культуры горских евреев", Материалы Международного научного симпозиума «Горские евреи Кавказа» состоявшегося 24–26 апреля 2001, Баку – Куба – Красная Слобода: Элм, 2002, 148–159.
- ארגונוב, י"מ, גורל גדול של עם קטן – על יהודים הרריים טאטים (זכרונות), מוסקבה: צ'ורו, 1995. המקור:
- Агарунов, Я. М., Большая судьба маленького народа - О горских евреях татах (Воспоминания), Москва: Чоро, 1995.
- אלטשולר, מרדכי, יהודי מזרח קווקז: תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים: שבלון 1990.
- בלקין, ו"מ, קובלייב, א"א, "לזכרו של בן-ציון בן מאיר גרנדה, 1891–1974", חדשות האוניברסיטה הממשלתית של מוסקבה, סידרה 14, מזרחנות 2 (1974), עמ' 105–106. המקור:
- Белкин, В.М., Ковалев, А.А., «Памяти Бенциона Мееровича Гранде (1891–1974)», Вести МГУ, серия 14, Востоковедение, 2 (1974), стр. 105–106.
- בלקין, ו"מ, "פרופסור ב"מ גרנדה. לרגל מאה שנה להולדתו", חדשות האוניברסיטה הממשלתית של מוסקבה, סידרה 13, מזרחנות 1 (1992), עמ' 71–73. המקור:
- Белкин, В.М., «Профессор Б. М. Гранде. К столетию со дня рождения», Вести МГУ, серия 13, Востоковедение, 1 (1992), стр. 71–73.

- דימשיץ, ו', צלנוב מ', בגון י', יהודים הרריים: היסטוריה, אתנוגרפיה, תרבות, ירושלים ומוסקבה: דעת/ידע 1999. המקור:
- Дымшиц, В., Членов, М., Бегун, И., ред-ы, Горские евреи: история, этнография, культура, Иерусалим: Москва, Даат/Знание, 1999.
- מיליבאנד, ס"ד, המילון הביבליוגרפי של חוקרי המזרח בברית המועצות משנת 1917, מוסקבה: מדע 1995, ב-2 כרכים (מהדורה שנייה מעודכנת ומלאה), בן-ציון בן מאיר גרנדה, כרך א', עמ' 328; פליקס בן לב שפירא, כרך ב', עמ' 633. המקור:
- Милибанд, С.Д., Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 года, Москва: Наука, 1995, 2 тт. (2-е издание, переработанное и дополненное): Гранде, Бенцион Меерович, том 1, стр. 328; Шапиро, Феликс Львович: том 2, стр. 633.
- מקדש-שמאילובה, ל"א עורכת, פליקס שפירא ויהודי קווקז, ירושלים: המכון לחקר אסטרטגי של קווקז, 2013. המקור:
- Микдаш-Шамаилова, Л.А., ред., Феликс Шапиро и горские евреи, Иерусалим: Институт стратегических исследований Кавказа, 2013.
- סמיונוב, איגור, הטאטים של קווקז ויהודים הרריים. ידיעות אחדות עליהם ובעיות חקר מוצאם, קאזאן: טאן, 1992. המקור:
- Семенов, И.Г., Кавказские таты и горские евреи. Некоторые сведения о них и проблемы происхождения, Казань: Тан, 1992.
- סמיונוב, י"ג, על תולדות יהודי קווקז, מוסקבה: ליסט, 1997. המקור:
- Семёнов, И.Г., О происхождении горских евреев. Москва: Лист, 1997.
- צ'רניי, יהודה, נמירוביץ-דנצינקו, וסילי, אניסימוב, אליהו, עורכים, יהודים הרריים של קווקז, מוסקבה: בית הדפוס של י.ג. פוטאפוב, 1888.
- Черный, Иуда, Немирович-Данченко, Василий, Анисимов, Илья, ред-ы, Кавказские евреи-горцы, Москва: типография Е.Г. Потапова, 1888.

- קובלייב, א"א, "פרופסור בן-ציון בן מאיר גרנדה", הבלשנות השמית 1 (1978) (טביליסי), עמ' 4–6.
- Ковалев, А. А., «Профессор Бенцион Меерович Гранде», Семитская филология, 1 (1978) (Тбилиси), стр. 4–6.
- שרבטוב, ג"ש, "לזכרו של ב"מ גרנדה" עמי אסיה ואפריקה, 5 (1975), עמ' 244–245.
- Шарбатов, Г.Ш., «Памяти Б. М. Гранде», Народы Азии и Африки, 5 (1975), стр. 244–245.